

Pr. Andrew Louth

GÂNDITORI ORTODOCȘI MODERNI

De la *Filocalie* până în prezent

Traducere din limba engleză de
**JUSTIN A. MIHOC, CRISTIAN UNTEA ȘI
LUCIAN FILIP**

Carte tipărită cu binecuvântarea
**Înaltpreasfințitului
TEOFAN**
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

EDITURA DOXOLOGIA

Iași, 2017

CUPRINS

<i>Lista ilustrațiilor</i>	9
<i>Nota traducătorilor</i>	11
<i>Cuvânt înainte la ediția în limba română</i>	13
<i>Prefață</i>	17
<i>Abrevieri</i>	19
Introducere	21
I. <i>Filocalia</i> și influențele sale	29
II. Vladimir Soloviov și Sophia	49
III. Părintele Pavel Florenski și natura rațiunii	75
IV. Părintele Serghei Bulgakov și natura teologiei	101
V. Nikolai Berdiaev – creativitate, libertate și persoană	131
VI. Părintele George Florovski și sinteza neopatristică	161
VII. Teologie apofatică și îndumnezeire: Myrrha Lot-Borodine și Vladimir Losski	191
VIII. Sfânta Maria a Parisului (Maica Maria Skobțova) și Ortodoxia în lumea modernă	221
IX. Teologia dogmatică ortodoxă modernă: 1. Părintele Dumitru Stăniloae	249
X. Teologia dogmatică ortodoxă modernă: 2. Sfântul Iustin Popovici	277

XI. Paul Evdokimov și iubirea și frumusețea lui Dumnezeu	305
XII. Neopalamismul: Părintele John Meyendorff și câțiva neopalamiți greci	339
XIII. Teologia liturgică: Părintele Alexander Schmemmann și grecii Ioannis Foundoulis și Părintele Vasileios	367
XIV. Teologia reînnoirii patristice: Mitropolitul Ioan al Pergamului (Zizioulas) și Părintele Ioan Romanides	403
XV. Teologi laici: 1. Philip Sherrard	431
XVI. Teologi laici: 2. Dimitris Koutroubis, Christos Yannaras, Stelios Ramfos	461
XVII. Teologi laici: 3. Elisabeth Behr-Sigel, Olivier Clément	489
XVIII. Îndrumători duhovnicești: 1. Maica Tecla (Sharf) și inculturația engleză a Ortodoxiei	519
XIX. Îndrumători duhovnicești: 2. Sfântul Siluan și Părintele Sofronie: a-L vedea pe Dumnezeu așa cum este	549
XX. Teologia în Rusia comunistă: Părintele Aleksandr Meni	575
XXI. Mitropolitul Kallistos și viziunea teologică a <i>Filocaliei</i>	603
<i>Bibliografie și lectură suplimentară</i>	633
<i>Indice general</i>	679

LISTA ILUSTRĂȚIILOR

Aleksei Homiakov	38
Vladimir Soloviov	54
Părintele Pavel Florenski, siluetă	77
Părintele Serghei Bulgakov	103
Nikolai Berdiaev	134
Părintele George Florovski	163
Vladimir Losski	197
Sfânta Maria (Skobțova) a Parisului	223
Părintele Dumitru Stăniloae	251
Sfântul Iustin Popovici	281
Paul Evdokimov	306
Părintele John Meyendorff	343
Părintele Alexander Schmemmann	369
Părintele Ioan Romanides	404
Mitropolitul Ioan Zizioulas	405
Philip Sherrard	433
Stelios Ramfos	463
Christos Yannaras	465
Dimitris Koutroubis	469
Elisabeth Behr-Siegel	491
Olivier Clément	491
Maica Tecla	521
Sfântul Siluan	553
Părintele Sofronie	555
Părintele Aleksandr Meni	577
Mitropolitul Kallistos	604

I.

***Filocalia* și influențele sale**

Acest prim capitol este intitulat „*Filocalia* și influențele sale”, deoarece aş dori să sugerez, și chiar să susțin, faptul că *Filocalia* are un fel de semnificație emblematică pentru teologia ortodoxă modernă, marcând un moment de cotitură în istoria teologiei ortodoxe. A fost publicată în anul 1782 la Veneția – la acea dată tipărirea nu era permisă în Imperiul Otoman¹. Lucrarea reprezintă o antologie – acesta fiind chiar înțelesul titlului în limba greacă, *Philokalia* – de texte bizantine mistice și ascetice din secolul al IV-lea sau al V-lea și până în secolul al XIV-lea: o colecție de lucrări diverse ce se întinde pe o perioadă de aproape un mileniu. A fost alcătuită de doi monahi ce aparțineau comunităților monahale ale Sfântului Munte Athos: Sfântul Macarie, pe atunci episcop al Corintului, și Sfântul Nicodim Aghioritul. *Filocalia* reprezintă numai un aspect al unei mișcări de reînnoire în rândul călugărilor athoniți – în cadrul

¹ Trad. en.: *The Philokalia: The Complete Text Compiled by St Nikodimos of the Holy Mountain and St Makarios of Corinth*, traducere din limba greacă de G.E.H. Palmer, Philip Sherrard și Kallistos Ware, 4 vol. (până în prezent, din 5), Faber & Faber, Londra, 1979-1995 [trad. rom. Pr. Dumitru Stăniloae: *Filocalia sfintelor nevoițe ale desăvârșirii, sau culegere din scrierile Sfinților Părinți care arată cum se poate omul curăți, lumina și desăvârși*, 12 vol.: Tipografia Arhidiecezană (vol. 1-4, Sibiu, 1946-1948) – Ed. IBMBOR (vol. 5-10, București, 1976-1981) – Ed. Episcopiei Romanului și Hușilor (vol. 11, Huși, 1990) – Ed. Harisma (vol. 12, București, 1991); reeditată de Ed. Harisma (1991-1995), Ed. Humanitas (1997-2002), Ed. IBMBOR (2008-2015)].

căreia Sfântul Nicodim a jucat un rol călăuzitor –, o reînnoire care a avut implicații diverse și numeroase.

Iar aceasta fiindcă publicarea *Filocaliei* nu a fost un eveniment izolat; făcea parte dintr-o mișcare de reînnoire în Biserica Ortodoxă, care a izvorât din comunitatea monahală athonită, a Sfântului Munte². Aceasta a fost o mișcare de înnoire profund tradițională – cu toate că, în anumite privințe, mai mult tradițională în idealuri decât în realitate. Numele dat grupului de călugări a fost acela de Colivazi (*Kollyvades*), denumire derivată din termenul „colivă”, acea mâncare preparată din boabe de grâu și împărțită la slujbele de pomenire pentru cei adormiți. Colivazii erau interesați să restaureze tradiția monahală bizantină: o întoarcere la Sfinții Părinți, o întoarcere la un înțeles al monahismului bazat pe rugăciune, atât în comun, cât și individuală, iar în ceea ce privește cea de-a doua formă de rugăciune, în special Rugăciunea lui Iisus (sau Rugăciunea inimii). Disputa din Muntele Athos din secolul al XIV-lea – controversa isihastă –, și îndeosebi rolul pe care Sfântul Grigorie Palama l-a jucat în cadrul acesteia, a fost un simbol al Ortodoxiei pentru acești călugări. Axată pe practica temeinică și îndelungată a rugăciunii, această mișcare era însoțită și de o altă caracteristică: importanța paternității duhovnicești sau a îndrumării duhovnicești. Aceasta era, la rândul ei, strâns legată de accentul pus pe împărtășirea frecventă.

Putem cuprinde o dimensiune a preocupărilor acestei mișcări de reînnoire dacă ne uităm la uriașa activitate a Sfântului Nicodim Aghioritul, unul dintre editorii *Filocaliei*³. Pe lângă

² A se vedea: *The Philocalia: A Classic Text of Orthodox Spirituality*, ed. Brock Bingaman și Bradley Nassif, Oxford University Press, New York, 2012. De asemenea, un studiu clasic al Mitropolitului Kallistos, „Philocalie”, în: *Dictionnaire de spiritualité*, vol. XII, 1, Beauchesne, Paris, 1984, pp. 1336-1352.

³ Despre Sfântul Nicodim, a se vedea: Constantine Cavarinos, *St Nikodemus the Hagiorite*, The Institute for Byzantine and Modern Greek Studies,

Filocalie, acesta a mai editat, împreună cu Sfântul Macarie al Corintului, vasta colecție de înțelepciune monahală extrasă din Sfinții Părinți, compusă de Pavel Everghetinos în secolul al XI-lea, denumită *Synagoge* sau, simplu, *Evergetinos*⁴. Sfântul Nicodim a mai editat și *Cârma Bisericii* sau *Pidalionul*, o colecție, însoțită de comentarii, a canoanelor Bisericii Ortodoxe⁵. Tot el a pregătit ediții ale scrierilor Sfântului Simeon Noul Teolog (împreună cu Dionisie Zagoraios, cu toate că lucrarea pare să fi aparținut în mare parte Sfântului Nicodim) – ediția standard, însă greu de găsit, până la ediția din *Sources Chrétiennes* din secolul trecut –, ale asceților din Gaza, Sfinții Varsanufie și Ioan, și a Sfântului Grigorie Palama, cu toate că această din urmă ediție s-a pierdut ca urmare a arestării tipografului din Viena al Sfântului Nicodim (vor mai trece încă 150 de ani înainte ca o ediție a scrierilor Sfântului Grigorie să înceapă să apară).

Sfântul Nicodim a mai alcătuit și lucrări de îndrumare și călăuzire duhovnicească. Este uimitor cum aceste lucrări trădează o influență venită din partea lucrărilor contrareformatoare ale spiritualității romano-catolice: lucrarea sa, *Războiul nevăzut*, este o traducere a cărții lui Lorenzo Scupoli, *Combattimento spirituale*⁶; a mai realizat și o traducere a lucrării *Exerciții Spirituale* a lui Ignățiu de Loyola, iar lucrările sale despre mărturisire și împărtășirea frecventă sunt fundamentate, de asemenea, pe surse catolice. *Îndrumarul pentru Spovedanie* îi

Belmont, 1974; și Mitropolit Kallistos Ware, „St Nikodimos and the *Philocalia*”, în: *The Philocalia*, ed. Bingaman și Nassif, pp. 9-35, și *Mount Athos, the Sacred Bridge: The Spirituality of the Holy Mountain*, ed. Dimitri Conomos și Graham Speake, Peter Lang, Oxford, 2005, pp. 69-121.

⁴ Veneția, 1783; republicată alături de o traducere în limba greacă modernă, Atena, 41993.

⁵ Leipzig, 1800; republicată frecvent: retipărită alături de o traducere în limba greacă modernă, Salonic, 2003.

⁶ Veneția, 1796. Trad. en. a ediției rusești a Sfântului Teofan Zăvorâțul: E. Kadloubovsky și G.E.H. Palmer, Faber & Faber, Londra, 1952 [trad. rom.: Sfântul Nicodim Aghioritul, *Războiul nevăzut*, Ed. Bunavestire, Bacău, 1996].

aparține⁷, ca de asemenea și comentariul la canoanele sărbătorilor mari, *Eortodromionul*⁸.

Astfel, Sfântul Nicodim a arătat o preocupare pentru înnoire, cu privire la toate aspectele vieții Bisericii: structurile canonice, viața liturgică și sacramentală, natura îndrumării duhovnicești, punând la dispoziție, de asemenea, resurse pentru o întoarcere la izvoarele teologiei ortodoxe pe care le-a descoperit la scriitorii duhovnicești ai Bisericii. Este notabil entuziasmul său pentru scrierile pioase catolice contemporane; acest aspect, cel mai probabil, exprimă o apreciere sinceră a spiritualității catolice, întrucât nu i-a lipsit accesul la corpusul patristic. Această apreciere pentru spiritualitatea apuseană post-Reformă, atât catolică, dar și protestantă, rămâne o caracteristică a spiritualității inspirate de *Filocalie*, cu toate că mulți ortodocși par a fi mai degrabă jenați de acest aspect.

Dacă ar fi să vedem *Filocalia* ca un reper în istoria teologiei ortodoxe, atunci îmi pare că există mai multe implicații, atât negative, cât și pozitive. În primul rând, aceasta sugerează un punct de demarcație față de panta pe care o luase teologia ortodoxă de la căderea Constantinopolului în secolul al XV-lea, dacă nu chiar de la începutul mișcării unioniste din secolul al XIII-lea. Deoarece, odată cu începuturile disputelor din perioada Reformei, teologia ortodoxă s-a găsit prizonieră în acele controverse pe când încerca să se justifice în fața protestanților și a catolicilor, ambele tabere căutând să câștige susținerea ortodocșilor în disputele dintre ele. Istoria, începând cu adeziunea lui Chiril Lucaris la o teologie mai degrabă calvinistă și opoziția venită din partea Patriarhului Dositei al Ierusalimului și a Sfântului Ierarh Petru Movilă, despre care nu putem discuta aici în detaliu, a condus la situația în care teologia ortodoxă se exprima în termenii și categoriile teologiei apusene.

⁷ Trad. en. Peter A. Chamberas, Paulist Press, Mahwah, NY, 1989.

⁸ Veneția, 1836. Retipărit în 3 volume, Salonic, 1987.

Întoarcerea la Părinți, parte a renașterii filocalice, implica respingerea unei asemenea abordări în ceea ce privește teologia.

O mișcare similară s-a petrecut și în lumea rusă, doar că acolo s-a instituționalizat. La începutul secolului al XVII-lea, Sfântul Petru Movilă a fondat Academia Duhovnicească din Kiev și a introdus predarea bazată pe manuale latine, catolice. Această Academie a devenit modelul academiilor duhovnicești întemeiate de Petru cel Mare, ca parte a reformei sale din cadrul Bisericii, și situația a rămas astfel până târziu, în secolul al XIX-lea. Întoarcerea filocalică la Părinți poate fi văzută ca o repudiere a modului în care teologia era înțeleasă și predată, atât în rândul grecilor în Imperiul Otoman, cât și în cadrul Imperiului Ortodox Rus. Însă teologia, așa cum este ea influențată de *Filocalie*, nu era doar opozantă dezvoltărilor în aria predării teologiei în lumea ortodoxă; o asemenea influență a avut o dimensiune pozitivă, cu toate că a fost una care a rămas implicită și necesita o realizare în planul practicii.

Așa cum am menționat deja în Introducere, *Filocalia* se prezintă ca un volum de scrieri „în care, prin filosofia morală, în conformitate cu faptele și contemplarea, mintea este curățită, luminată și desăvârșită” (pagina de titlu). Aceasta presupune o abordare a teologiei nu ca un set de doctrine, așa cum a fost stabilită în mărturisiri de credință sau sinoade, ci o abordare asupra cunoașterii lui Dumnezeu în care intelectul este pregătit pentru unirea cu Dumnezeu prin curățire, luminare și desăvârșire. Acest lucru sugerează câteva aspecte. În primul rând, acesta este limbajul rugăciunii în tradiția creștină: rugăciunea înțeleasă nu doar ca o cerere, cerându-I anumite lucruri lui Dumnezeu, ci rugăciunea ca o angajare în relația cu Dumnezeu, o angajare ce are loc prin „trei trepte” de curățire, luminare și desăvârșire sau îndumnezeire. Mai mult decât atât, ea sugerează o înțelegere a cunoașterii în teologie, care nu reprezintă o colecție de informații, ci mai degrabă o cunoaștere a lui Dumnezeu care presupune o formă

de participare în El. Sugerează, pe scurt, un înțeles al teologiei mult mai apropiat de cel pe care îl descoperim la Părinți, acolo unde nu există nici o separare reală între obiectul cunoașterii și procesul cunoașterii, unde a ajunge la cunoașterea lui Dumnezeu înseamnă, într-un fel, a fi asimilat lui Dumnezeu, unde cunoașterea lui Dumnezeu presupune ceea ce a ajuns a fi numit, în special în tradiția greacă, îndumnezeire sau *theosis*.

O schiță a influenței *Filocaliei*, cu precădere în Rusia

Filocalia a fost publicată în anul 1782 la Veneția. Ea reprezintă recuperarea unei tradiții, confirmate în cadrul diferitelor sinoade bisericești în decursul controverselor isihaste din secolul al XIV-lea. Dovezile sunt oarecum contradictorii în ceea ce privește gradul în care *Filocalia* marchează un nou punct de pornire sau o publicație manifest, reprezentând o mișcare mai răspândită. Pe de o parte, Sfântul Nicodim însuși afirma despre lucrările pe care le-a adunat în *Filocalie* că „nu au fost publicate niciodată în vremurile trecute sau, dacă au fost, zac ascunse, în întuneric, într-un colț, neapreciate și mâncate de molii, iar de acolo împrăștiate și irosite”⁹. Pe de altă parte, există mărturii în manuscrise pentru ceea ce am putea numi „proto-Filocalii”¹⁰, iar din istoria Sfântului Cuvios Paisie de la Neamț (Velickovski) se pare că el era deja angajat în traducerea textelor care în final au fost publicate ca *Filocalia slavonă* sau *Dobrotolyubie* cu ceva ani înainte ca *Filocalia* să fie

⁹ *Philokalia*, Veneția, 1782, p. 6.

¹⁰ A se vedea: John Anthony McGuckin, „The Making of the *Philokalia*: A Tale of Monks and Manuscripts”, în: *The Philokalia*, ed. B. Bingaman și B. Nassif, pp. 36-49.